

Papirus,
pergament,
hîrtie

Ioana Costa (n. 1959, București), filolog clasic, este profesor la Catedra de filologie clasică a Universității din București, din 1990. Este titulara cursurilor de Introducere în filologia clasică, Fonetica istorică latină, Lingvistică comparată indo-europeană, Sintaxă latină, la care se adaugă cursuri din autori greci și latini. A publicat monografii și articole de specialitate; a tradus texte majore ale literaturii greco-latine (Cato, Seneca, Pliniu cel Bătrîn, *Septuaginta – Deuteronomul, Judecătorii, 4Regi, Ecclesiastul, Iezechiel*) și a coordonat publicarea integralei filozofice Seneca și a enciclopediei lui Pliniu cel Bătrîn.

Monografii: *Neflexibile indo-europene*, 1999; *Fonetica istorică latină*, 2003, 2008; *Textele antice și transmiterea lor*, 2008, 2011. Traduceri/ediții: Plinius, *Naturalis historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate* (6 vol., 2001–2004); Seneca, *Integrala filozofică* (6 vol., 1999–2008); *Septuaginta*, ediția NEC–Polirom (8 vol., 2004–); Cato, *De agri cultura. Cartea despre cultivarea pământului*, 2010.

http://www.unibuc.ro/ro/cd_ioanacosta_ro

Ioana Costa

Papirus,
pergament,
hîrtie

ÎNCEPUTURILE
CĂRȚII

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Georgeta-Anca Ionescu
Coperta: Andrei Gamaș
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
DTP: Florina Vasiliu, Dan Dulgheru

Editura dorește să mulțumească pentru ilustrațiile puse la dispoziție următoarelor persoane și instituții:

Dr. Cristina Neagu (Oxford)

The Egypt Exploration Society și The Imaging Papyri Project,
University of Oxford (foto papirusuri)

The Governing Body of Christ Church, Oxford (foto manuscrise)

Matthew Nicholls (foto reconstrucții de biblioteci din Antichitate)

© HUMANITAS, 2011

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

COSTA, IOANA

Papirus, pergament, hîrtie: începuturile cărții / Ioana Costa. –

București: Humanitas, 2011

Bibliogr.

Index

ISBN 978-973-50-2945-6

002

655.41

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi Carte prin poștă: tel./fax 021/311 23 30

C.P.C.E. – CP 14, București

e-mail: cpp@humanitas.ro

www.libhumanitas.ro

TABLA DE MATERII

A. CONSTITUIREA TEXTELOR	7
1. Filologia	9
2. Paleografia externă.	21
a. <i>Materiale pe care se scrie</i>	21
b. <i>Instrumente de scris</i>	31
c. <i>Rescrierea: palimpseste</i>	34
3. Paleografia internă.	36
B. TRANSMITEREA TEXTELOR.	45
1. Monumentele: literatură, arte plastice	47
2. Copistul	56
3. Abaterile de la model.	64
4. Tradiția indirectă	70
5. <i>Recensio</i>	80
6. <i>Examinatio</i>	89
7. <i>Emendatio</i>	98
C. PĂSTRAREA TEXTELOR	103
1. Bibliotecile antice	105
2. Nomenclatura codicelor	110
3. Universitățile din Evul Mediu	115
4. Biblioteci.	134

6 PAPIRUS, PERGAMENT, HÎRTIE. ÎNCEPUTURILE CĂRȚII

5. Ediții	138
6. <i>Editio princeps</i>	144
7. Edițiile clasice	146
<i>Lucrări ale autorilor antici</i>	
<i>care apar în text ca menționări abbreviate</i>	154
<i>Bibliografie</i>	155
<i>Index nominum</i>	157
<i>Index rerum</i>	163

Constituirea textelor

1 FILOLOGIA

Termenul românesc „filologie“ vine, în descendență directă, din limba franceză: *philologie*. Dicționarele moderne (e.g., Hachette 1988) îl definesc, pe scurt, ca „studiu, bazat pe texte, al unei limbi, al gramaticii și istoriei sale“. Sursa termenului modern este latina (*philologia*), care l-a preluat fără inovații din limba greacă (φιλολογία), unde fusese derivat dintr-un substantiv compus: φίλο-λογος (*id est* ὁ φιλοῦν λόγους). Termenul¹ apăruse în literatura greacă

1. Strict formal, filologia apare ca disciplină universitară la 8 aprilie 1777, când Friedrich August Wolf se înscrie la această disciplină, la Universitatea din Göttingen (devenind *studiosus philologiae*). Denumirea a cunoscut numeroase variante (în sensuri mai largi sau mai restrânse): *humaniora*; *studii umanistice*; *erudiție clasică*; *literatura veche sau clasică*; *științe frumoase*; *cunoașterea Antichității*. Termenul cel mai cuprinzător rămîne însă *filologia*. Cum definirea lui a rămas laxă, nu s-a putut determina cercul domeniului, care este lărgit sau îngustat. Îngustarea domeniului poate merge pînă la simpla citire a textelor literare, în speșă a celor grecești și latinești (sau numai cercetarea limbii). Acestei abordări i se opune poziția, dominantă în filologia clasică, de asumare totală, prin cercetarea întregii moșteniri grecești și latinești,

pentru prima dată la Platon: *philologia* desemna dragostea de vorbă, de conversație, de argumentare (ca dispută teoretică); domeniul semantic al termenului este bine pus în evidență de antonimie: *philologos* vs *misologos*, „amator de argumentație” vs „cel care detestă conversația, argumentația”. La Platon, se conturează distincția φιλό-λογος / πολυ-λόγος vs βραχυ-λόγος, caracterizînd raportul Atena–Sparta. Odată cu transferul atenției de la domeniu la cel care îl stăpînește și care este „un iubitor de *logos*”, se impune definirea termenului *logos*: dicționarele limbii vechi grecești înregistrează aici mai multe coloane de sensuri; fiind un nume verbal format de la *lego*, o primă suită de sensuri pornește de la „a alege”, „a enumera”, „a spune”; de la acesta din urmă, *logos* își deschide înțelesurile, cuprinzînd manifestările vorbirii, de la cuvînt la opera întregă, dar și premisele vorbirii: rațiunea însăși.

Filologul grec, pînă în secolul I î.H., era, etimologic, un iubitor al vorbirii, al discuțiilor, al cercetării, era preocupat în primul rînd de literatură, care includea firesc filozofia. Mai tîrziu, filologul este un critic literar, un studios, un cercetător. În perioada elenistică, termenul *filolog* capătă și înțelesul de doct, savant (în general). Filologia, de-a lungul existenței sale, nu a fost o știință rigid delimitată. Ceea ce acum numim filologie în Antichitate se numea γραμματική (τέχνη), incluzînd mai multe domenii specializate. Nu toți cădeau de acord asupra conținutului noțiunii; Crates și elevii săi dădeau acest

preponderent în domeniul literar, în sensul amplu al termenului „literatură” (suma mărturiilor scrise).

nume doar celor care explicau glosele: se numea pe sine *critic*. Pentru grecul de la sfârșitul Antichității, *filolog* și *critic* erau sinonime. Mai târziu, în special începînd cu perioada alexandrină, filologul este un erudit, un om cu preocupări variate¹. *Philologia*, așa cum apare termenul la Platon, este plăcerea de a vorbi, de a argumenta, este pasiunea pentru disputele teoretice; *philologia* ca disciplină apare ceva mai târziu, într-un context care explică înțelesul modern al termenului: marile biblioteci ale Antichității, Alexandria și Pergam, au reprezentat pentru învățații vremii o grea încercare, care a devenit, tocmai prin dificultățile sale, fertilă. Colecțiile de manuscrise le dezvăluiau învățaților variante ale aceluiași text, tot atîtea cîte exemplare existau. Starea textelor antice se poate descrie doar acceptînd faptul că fiecare manuscris era o ediție autonomă, în sensul curent al termenului. Bibliotecarii antici au comparat manuscrisele pe care le-au putut aduna și s-au străduit să refacă textul original. Într-un sens rigid, cel dintîi „filolog“ a fost bibliotecarul alexandrin Eratostene, care și-a luat supranumele *Philologos*². Născută cum era din compararea variantelor, filologia ar fi putut rămîne o tehnică de lucru, un set de norme după care editorii să stabilească numitorul comun al metamorfozelor suferite de textul trecut prin mîinile copiștilor, vreme de secole, din Antichitate pînă la inventarea tiparului – și

1. Platon îl pusese alături de φιλόλογος pe φιλόσοφος.

2. Colegii de breaslă l-au poreclit însă *Beta*, pentru că, erudit, pasionat de numeroase domenii – geografie, matematică, poezie, cosmografie, cronologie –, era un specialist de rang secund (deci nu un „alpha“) în fiecare dintre ele.

încă destul timp după aceea. „Edițiile“ în cîte un singur exemplar ale copiștilor au fost apoi înlocuite de tiraje editoriale, fără ca alterările pe care le suferea textul să poată fi eliminate. De altfel, filologia chiar a fost definită drept „critica textelor și tehnica edițiilor“¹ (articolul din DEX păstrează ceva din această nuanță); îngustarea pe care o asemenea definiție o aduce domeniului este doar aparentă, de vreme ce critica de text nu poate fi limitată la simpla comparare a manuscriselor/edițiilor. Încercarea de reconstituire a formei originare a textului implică o cercetare – ce poate fi aprofundată pînă la exces – a unor domenii apropiate sau îndepărtate. Această legitimă nevoie de cunoaștere a făcut ca încă de la primele atestări termenul „filolog“ să fie un echivalent pentru „erudit“².

Înțelesul modern restrîns al termenului „filologie“ este acoperit de sintagma „critică diplomatică“, prin care se definește strict cercetarea manuscriselor (termenul latinesc *diploma* denumește manuscrisul, pergamentul). Scopul comparării, al colaționării, este stabilirea unui text

1. *Vide* Demostene Russo, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, 1912.

2. Se poate deduce cum anume arătau cele două trepte ale filologiei (cu trei și, respectiv, patru componente) în Antichitate dintr-un distih al lui Martianus Capella, din *Nunta Filologiei cu Mercur*: GRAM. loquitur, DIA. uerba docet, RHE. uerba colorat, /MUS. canit, AR. numerat, GEO. ponderat, AS. colit astra. Pe lîngă disciplinele oarecum previzibile din punctul de vedere al omului modern – gramatică, dialectică și retorică –, filologul era menit să studieze muzica, aritmetica, geometria și astrologia. Născută din punerea alături a manuscriselor, filologia a alăturat cunoștințe din domenii felurite, îmbrățișîndu-le erudit.

cît mai apropiat de original. Această parte a criticii o numesc unii *conjecturală* (lat. *coniectura* „presupunere”) sau *divinatorie* (lat. *diuinare* „a ghici”) sau *critica emendatrix* (lat. *emendare* < *mendum* „greșeală”).

Învățații care lucrau la biblioteca din Alexandria sînt cei care au fundamentat filologia. Biblioteca din Alexandria cuprindea două sute de mii ori chiar șase sute de mii de exemplare (sursele antice dau informații diferite) adunate din bazinul Mediteranei. Învățații s-au văzut nevoiți să stabilească ce era corect și ce era fals în exemplarele diferite ale aceluiași text. Ei au cercetat moștenirea secolelor anterioare cu trei mijloace: critica, gramatica, hermeneutica. Subdisciplinele filologiei, în această primă etapă a existenței ei, reprezentau trepte ale reconstituirii textului, în deplinătatea lui formală, semantică și literară: prozodia (care, în sens strict, se ocupa de accent și accentuarea corectă a cuvintelor, precum și de pronunția întregii fraze, *id est* punctuație); exegeza gramaticală simplă (cu precădere morfologică), precum și stilistică (retorica); explicarea cuvintelor (glosele, lexicografia), a elementelor de *realia* (explicarea obiectivă a ceea ce se indică adesea prin „antichități”) și etimologică a cuvintelor (sensul original, evoluția); cercetarea formelor analogice (în morfologie); exegeza estetică a operei literare (de această analiză țin și critica autenticității unei opere literare și, la poezie, metrica).

Reconstituirea textului original este posibilă numai în limitele impuse de originea și etapele istorice ale textului scris. Este cert că deosebirile materiale dintre cărțile antice și cele moderne au influențat cititorul în relația

lui cu textele literare. Materialul obișnuit pe care se scria era papirusul, făcut din fișii subțiri tăiate din măduva unei trestii care crește spontan în Delta Nilului¹; papirusul (gr. *πάπυρος*, lat. *papīrus/papyrus*, cu o diferență e accentuare care justifică dubletul românesc *papír*, *papīrus/pápír*) a fost curent folosit pînă în secolul al VII-lea d.H., fiind înlocuit cu totul abia prin secolul al XI-lea, cînd a început fabricarea hîrtiei din bumbac (de origine orientală).

Forma uzuală era cea de sul, avînd pe o singură parte textul, scris într-o succesiune de coloane. Cel care citea trebuia să-l desfășoare treptat, cu mîna dreaptă, folosind stînga pentru a ține partea pe care o văzuse deja și pe care o înfășura din nou; la sfîrșit, sulul ajungea să fie întors pe dos, așa încît trebuia să fie iarăși desfășurat mai înainte de a fi folosit din nou. Disconfortul unei asemenea lecturi este evident, în special dacă ținem cont de faptul că unele suluri erau de dimensiuni considerabile: unul dintre cele mai lungi suluri care au supraviețuit (P. Oxy. 843) conținea, în stadiul său complet, întregul *Symposion* al lui Platon, care trebuie să fi măsurat cca 6,70 m. Un alt inconvenient era reprezentat de materialul puțin rezistent și de stricăciunile care apăreau de aici. Nu este greu de imaginat că un cititor antic, fiind pus în situația de a verifica un citat ori de a controla o trimitere, se încredea în memorie mai degrabă decît să-și asume efortul de a răsuci sulul și să-i grăbească astfel procesul de degradare. Aceasta

1. În primul secol al erei creștine existau încă unele centre minore de producție și în Siria și lîngă Babilon.

explică de ce, atunci cînd un autor antic citează un alt autor, există adesea o diferență însemnată între cele două versiuni.

Textul, astfel dispus pe papirus, era pentru cititor cu mult mai dificil de interpretat decît în oricare carte modernă: punctuația, dacă exista, era rudimentară, lipsea despărțirea în cuvinte, iar pînă în Evul Mediu nu s-a făcut niciun efort pentru a se schimba aceste obiceiuri, atît în textele grecești, cît și în cele latinești. Sistemul de accentuare, care în greacă ar fi putut compensa această dificultate, nu a fost inventat decît în perioada elenistică și chiar și atunci, vreme îndelungată, nu a fost de uz comun. De-a lungul întregii Antichități, alternarea interlocutorilor în textele dramatice nu era indicată cu precizia pe care acum o considerăm necesară, ci se socotea suficient să se pună o liniuță orizontală la începutul unui rînd sau două puncte unul peste altul pentru schimbări în interiorul rîndului; numele personajelor erau adesea omise. Lipsa de exactitate a acestei metode și gradul de confuzie la care au fost grabnic reduse textele se pot vedea din starea papirusurilor care conțin *Dyscolos* și *Sicyonios* de Menandru. Nici în dialogurile în proză nu erau indicate numele interlocutorilor. O altă caracteristică a cărților din perioada preelenistică este poate și mai stranie: versurile lirice erau scrise de parcă ar fi fost proză; un exemplu este un papirus din secolul al IV-lea (P. Berol. 9875); chiar și fără acest prețios document, faptul putea fi dedus din informația că Aristofan din Bizanț (cca 257–180 î.H.) ar fi inventat colometria, care evidențiază unitățile metrice ale poeziei (Dionysos din Halicarnas, *De comp. uerb.*, 156, 221). Dificultățile de care se izbea cititorul reprezentau

o piedică și pentru cel care voia să copieze textul; de bună seamă, de aici provin în mare măsură deteriorările (*corruptelae*) grave ale autorilor clasici în texte deja larg răspândite, care au intrat în biblioteca Muzeului din Alexandria. Studiile întreprinse acolo au fundamentat filologia.

Muzeul din Alexandria era, formal, după cum dezvăluie numele sub care este cunoscut, un templu în onoarea Muzelor, prezidat de un preot. În realitate, era vorba de centrul unei comunități literare și științifice și este relevant cu precădere acest ultim aspect: bibliotecarul Eratostene (cca 284–200 î.H.) era deopotrivă literat și om de știință (în sensurile moderne ale termenilor), ajuns faimos pentru încercările lui de a măsura circumferința pământului; și ceilalți savanți alexandrini aveau o totală deschidere culturală și intelectuală. Muzeul era întreținut pe cheltuiala regelui; membrii lui aveau camere de studiu și o sală unde luau masa împreună, primind și un stipendiu din tezaurul regal. Comunitatea a fost fondată probabil de Ptolemeu Filadelful, pe la 280 î.H., și a câștigat grabnic faimă, provocând uneori invidie, prin generozitatea rînduiei sale; Timon din Phlius (filozof și autor de texte satirice) scria pe la 230 î.H.: „în poplulul Egipt pasc mulți pedanți închiși între cărți, care se ceartă neîncetat în colivia Muzelor“ (Athenaios 1, 22d).

Munca necesară pentru a pune în ordine imensa cantitate de cărți din Muzeu era considerabilă. Nu ne sînt cunoscute normele după care a fost organizată, chiar dacă știm că pentru alte scopuri Callimachos și Zenodotos se serveau de ordinea alfabetică; însă Callimachos lasă o mărturie a imenselor eforturi pe care le implica biblioteca: